

Magyar külkapcsolatok a hidegháborús nemzetközi környezetben*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.4>

E hatszáz oldalas opus, a Történettudományi Intézet munkatársainak vállalkozása, aligha lesz megkerülhető annak számára, aki Magyarország történetét a nemzetközi erőterben próbálja értelmezni. Érdeemes a címre odafigyelni: a szerkesztők nem külpolitikát, hanem külkapcsolatokat ígérnek, vagyis nem szűkítik a vizsgálatot kormányok, államok viszonyára, hanem szélesebben értelmezik a nemzetközi viszonylatokat, amelyeknek a politikum mellett a gazdaság, a kultúra, az egymással határokon átívelő kapcsolatba kerülő emberek is szerves részei, s a kormányzati aktorok mellett e szférák – hol kevesebb, hol több mozgástérrel rendelkező – szereplői is cselekvőként jelennek meg. Vagyis deklaráltan elhagyják a klasszikus diplomáciatörténeti felfogást, még ha egyes tanulmányok érezhetően e jól megszokott, tradicionális paradigmához is vonzódnak inkább.

Másrészt a kötet nem törekszik az elmúlt század egészének áttekintésére – már csak praktikus okokból, hiszen így is határán egyensúlyoz annak, amit egy könyv elbírnak –, hanem egy szűkebb, negyvenöt éves periódusra koncentrál. Ennek mindenképpen előnye, hogy a szerzők egységes keretben tárgyalhatják saját témájukat, ami nem más, mint a hidegháborús viszonyrendszer. Alapvetően ez strukturálja a könyv fejezeteit is, hiszen az első nagyobb fejezetben a kétpólusú világrend szuperhatalmai és a

* HORVÁTH Sándor–KECSKES D. Gusztáv–MITROVITS Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021. 640 p.

szembenálló felek integrációs szervezetei kaptak helyet. A második és harmadik fejezetben pedig a „baráti” és „ellenséges” országokkal való kapcsolatok kerülnek sorra. Egyedül a negyedik fejezet nem a fentiekből adódó harmadik világ vagy Globális Dél felosztást követi, hanem az Európán kívüli világ államai közül kiemeli Japánt és Kínát, míg a harmadik világ két tanulmány erejéig kap helyet: az egyikben az arab világot és Izraelt együtt tárgyalva, s a másikba sorolva minden mást.

A bevezető tanulmányt Békés Csaba írta, akinek munkáit a magyar és külföldi olvasó jól ismerheti,¹ és előbbi tényből önmagában sejthető, milyen megközelítést tettek magukévá a kötet szerzői. S valóban, a magyar külpolitikát a nemzetközi feltételrendszer tükrében értelmező szemlélet közös nevező körükben. Békés Csaba – indirekt módon – kitér arra a vitára, amely arról szól, alkalmazható-e egyáltalán a szovjet befolyási övezetbe kerülő Magyarország esetében az (önálló) külpolitika és a nemzeti érdek fogalma, s amellet áll ki, hogy ha korlátozottan is, de igen. Ebben az összefüggésben a magyar alapállást a konstruktív lojalitás fogalmával jellemzi, miszerint bár a magyar vezetés kerülte a nyílt konfliktust a szovjet érdekekkel, nem tett le az érdekérvényesítésről a kétoldalú kapcsolatokban és a szocialista országok szervezeteiben sem (30.). Nem beszélhetünk szuverenitásról, s ezt az 1945 és 1990 közötti magyar politikusok nem is tekintették céljuknak, de beszélhetünk az adott feltételrendszer elfogadása – a „megbízható partner” szerepének fenntartása – mellett létező és képviselt magyar érdekről. Ebből a szempontból pedig a mérföldkő 1953, amikor Sztálin halálával és az új szovjet vezetés színre lépésével nagy lökést kapott az enyhülés, majd az NDK, Lengyelország és Magyarország válságai elvezettek ahhoz a felismeréshez, hogy Moszkva és a blokk országainak viszonyán változtatni kell, ami nemzetközi jelenlétükre is jelentős hatással volt. Ezzel összefüggésben az 1956–1963 közötti időszakot

¹ Legutóbbi monográfiájáról (*Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*) a *Múltunk* is közölt recenziót: TAKÁCS Róbert: Magyarország és a hidegháború – rendszerszemléletben. *Múltunk*, 2021/2. 226–236.

tárgyaló fejezet címében – „relatív külpolitikai elszigeteltség” – felfigyelhetünk a bevett „elszigeteltség” mellett az azt árnyaló „relatív” kifejezésre, ami arra utal, hogy a szovjet blokkon belül és a nemzetközi szintén is lejátszódó, Békés Csaba által „kettős emancipációként” bemutatott folyamatnak megvoltak az előzményei 1963 előtt is. A gazdaságilag motivált nyitás ugyanakkor óhatatlanul az egyéb, politikai és kulturális alrendszerek megnyitásával járt együtt, miközben az enyhülés folyamatának előmozdítása, majd a Kelet–Nyugat párbeszéd megőrzése is a magyar külpolitika sarokkövévé vált.

Mivel a magyar külpolitikai érdekérvényesítésnek az elsődleges színtere az 1980-as évekig kényszerűen Moszkva volt, érthető, hogy két tanulmány is foglalkozik a magyar–szovjet kapcsolatokkal. Borhi László a második világháború utáni éveket vizsgálja, amit a többpártiság fokozatos felszámolása és a szovjet birodalomépítés időszakának tekint. Mindennek gazdasági dimenzióját – a jóvátétel, a vegyesvállalatok és a magyar–szovjet szerződések – kiemelve mutat rá az időszakban egyoldalú pénzügyi-gazdasági transferek szerepére. Az olvasóban annyiban maradhat hiányérzet, hogy fontos lett volna a kötetben végigkövetni, mennyiben változott meg a „kizsákmányolás”, illetve a forrástranszferek jellege és mértéke a desztalinizációs időszakban, majd a hetvenes-nyolcvanas években.

Erre a kérdésre ugyanis Baráth Magdolnának a magyar–szovjet viszony négy és fél évtizedét tárgyaló fejezete sem keres választ, hiszen annak fókusza elsősorban politikatörténeti. Igaz, visszatérően foglalkozik a két ország közötti gazdasági jellegű feszültségekkel, megerősítve, hogy az 1940-es években gyorsabban épült ki a szovjet gazdasági befolyás, mint a politikai, ám az 1948-tól felgyorsuló szovjetizálás során éppen fordítva, előbb a politikai, majd a gazdasági szféra következett. Ezt mutatja az 1950-es évek elején a szovjet befolyást érvényesítő úgynevezett tanácsadók megjelenésének mintázata is. A későbbiekben is rendre foglalkozik gazdasági vitákkal – így az 1956 utáni magyar kérésekkel (ahogy a szovjet fél megjegyezte: a vitákat „mindig Apró elvtárs csinálja”, 94.), a csak részlegesen teljesített magyar nyersanyag-szállítási igényekkel, a túlságosan nagy magyar kül-

kereskedelmi aktívummal –, ám a mérleg elkészítésére, hogy a sztálini korszak után átalakuló gazdasági kapcsolatban mennyiben változott meg az 1940-es évek végére, 1950-es évek elejére jellemző „gyarmati” képlet, nem vállalkozik.

Annál inkább görcsö alá veszi a magyar–szovjet viszony három kulcskérdését. Az 1956-os folyamatok – Rákosi leváltása, október 23-a kezelése, a forradalom leverése és a rendteremtés – kapcsán aláhúzza, hogy a szovjet vezetés, gyakran pártmegbízottak révén, minden lényeges döntésnél alapvető szerepet játszott. Míg a fegyveres beavatkozás utáni hetekben közletről befolyásolta, keményebb fellépésre ösztönözte a kádári vezetést, addig hosszabb távon érvényesült az a szovjet blokk egészére vonatkozó új politika, amely az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozat jegyében nagyobb mozgásteret ígért a „szövetségeseknek”, megalapozva azt a folyamatot, amelyet Békés Csaba a blokkon belüli emancipációnak nevez. A második gócpont az 1960-as évek vége, 1970-es évek eleje, mikor a magyar reformpolitika túllépte a szovjet vezetés tűréshatárát. Ennek felvezetője két meghiúsult magyar kezdeményezés 1967-ben: a csatlakozás a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) és a Világbankhoz, valamint a diplomáciai kapcsolatok felvétele a fontos külkereskedelmi partnerré előlépett NSZK-val. Ám míg ezek az esetek a külpolitikai szuverenitás korlátaira mutattak rá, addig az 1972. februári zavidovói, illetve az 1974. augusztusi krimi Kádár–Brezsnyev-találkozók világossá tették, hogy a szovjet vezetés fenntartja a jogot arra, hogy a szövetségeseinek belpolitikai irányvonalába is beleszóljon. Ezt a képességet azonban az 1970-es évek gazdasági folyamatai olyan mértékben erodálták, hogy a Szovjetunió már nemcsak képtelen volt gazdasági támaszt nyújtani, de a lengyel válság árnyékában a másfél évtizede még megvétőzött intézményes nyugati gazdasági nyitást sem akadályozta meg.

A harmadik kulcskérdés a Mihail Gorbacsov vezette Szovjetunió és Magyarország viszonya. Baráth Magdolna aláhúzza, hogy hiába vált a Szovjetunió reformországgá, és került „virtuális koalícióba” ezzel az 1980-as évek végére Magyarországgal, Kádár és Gorbacsov viszonya nem volt harmonikus, a szovjet pártfőtitkár „partnere” Grósz Károly lett. Ám hiába számolt a po-

litikai viszonyok átalakulásával a gorbacsovi vezetés, a katonai beavatkozás lehetőségét feladva nem maradt hatékony eszköze a folyamatok befolyásolására.

Borhi László magyar–amerikai kapcsolatokról szóló tanulmánya arról győzi meg az olvasót, hogy a hidegháborús keretrendszerben nem érdemes a kérdést kétoldalú viszonyra szűkítve tárgyalni: szinte minden lényeges ponton – legyen az az enyhülés, 1956, az 1980-as évek elejének feszültségei vagy a rendszerváltás – a szuperhatalmak kapcsolatának dinamikájából kell kiindulnunk. Fontos megállapítása Borhinak, hogy ezen belül azonban a magyar–amerikai viszony a „régión belüli mércével is feszült”-nek számított (111.). A nemzetközi keretek megértéséhez képest valamelyest másodlagos kétoldalú ügyekben a főhangsúlyt a diplomáciai jellegű kapcsolatok kapják, olyan kardinális kérdések, mint a Mindszenty-ügy, a legnagyobb kedvezményes elbánnás megadása, és természetesen a korona visszaszolgáltatásának ügye. Mindez összhangban áll azzal a megállapítással, hogy 1956 után – Reagan elnökségéig – a régió egészének jelentősége elhalványodott az amerikai külpolitikai gondolkodásban. Talán ez is magyarázza, hogy az a kulturális térnyerés, amely elsősorban a populáris kultúra területén ment végbe ezekben az évtizedekben, nem igazán kap figyelmet. A tanulmány kulturális téren elsősorban a diplomáciai szintet elérő és feszültséget is keltő kulturális csereprogramot (Ford-, illetve IREX-ösztöndíjak) említi, az úgynevezett soft power területéről az amerikai filmet vagy zenét nem. Ellenben az Apolló-11 holdra szállásban részt vett legénységének esetleges budapesti útját igen. (A szuperhatalmak közti űrversenyben hatalmas amerikai sikert elérő Armstrongék 38 nap alatt 24 országot érintettek, s turnéjuk során Tito Jugoszláviájáig jutottak.) A korszakkal foglalkozók számára ismert, de fontos megállapítás, hogy 1989-ben a Bush-adminisztráció – Nyugaton nem egyedülként – a stabilitás, a korlátozott változások mellett foglalt állást, s nem a reformkommunista vezetés gyors összeomlásával számolt.

Az első fejezetet záró három tanulmány tartalmában – mind egymással, mind a bevezetővel és főleg a magyar–szovjet kapcsolatokat bemutató tanulmánnyal – jelentős átfedések vannak,

hiszen részben ugyanazokat a problémákat tárgyalják más megközelítésben, részben pedig sem a Varsói Szerződéshez, sem a KGST-hez, de még a nyugat-európai integrációhoz való viszony sem értelmezhető a Szovjetunió szerepe és törekvései nélkül. A Varsói Szerződés kapcsán elsősorban azt érdemes kiemelni Békés Csaba e másik tanulmányából, hogy ez a szovjet érdekek érvényesítését szolgáló szervezetként él a köztudatban, ugyanakkor 1956 utáni fejlődése azt mutatja, hogy ez a NATO ellensúlyozására létrehozott szervezet a politikai párbeszéd intézményes kereteinek megteremtésével összességében mégis a tagállami emancipáció irányába hatott. Másodsorban a Varsói Szerződés évtizedei – bár annak továbbfejlesztését Románia rendre blokkolta – mégsem tűnnek egyértelmű kudarctörténetnek (lásd az elmélyülő egyeztetési rendszert, a budapesti felhívás nyomán kibontakozó helsinki folyamatot), miközben bizonyos esetekben a magyar külpolitika blokkon belüli kudarcait éppen a Varsói Szerződés fórumain szenvedte el (diplomáciai kapcsolatok felvétele az NSZK-val, a prágai tavasz elleni fellépés). Ezzel szemben Germuska Pál tanulmányából az tűnik ki, hogy a KGST keretei között nem sikerült egyeztetni a szovjet blokk országainak érdekeit, hogy egy, a nyugat-európai gazdasági integrációra hatékony választ kínáló együttműködést alakítsanak ki. Sőt az 1960-as évek második felétől az új gazdasági mechanizmus sikerében és a nyitott magyar gazdaság problémáinak nyugati kapcsolatokkal számoló megoldásában érdekelt magyar vezetés sorozatosan alulmaradt e belső vitákban. Magyarország számára állandósult dilemmát okozott a fontos külkereskedelmi partnereket integráló Európai Gazdasági Közösséggel (EGK) szembeni kapcsolatok rendezése, ám Germuska elemzése rámutat, hogy a magyar érdekek közül az IMF és a Világbank felé mutató pénzügyiek kaptak prioritást, így a Közös Piac irányában a magyar vezetés lett a KGST-egység megtöréséről.

Komplexebb szemléletet képvisel Kalmár Melinda tanulmánya, amely magasabb nézőpontból tekinti át Magyarország részvételét a KGST-ben és a Varsói Szerződésben, s amelyet olyan egyéb integrációs formák elemzésével bővít, mint az 1947 és 1956 között működő Kominform vagy a különböző párt- és állami

szervek vezetőinek 1970-es években intenzívebbé váló tanácskozásai. Fontos kiindulópontja, hogy a szovjet vezetés felismerte – a gazdasági és technikai fejlődés által diktált – integráció logikáját, s e felismerésből eredően törekedett arra, hogy egy, a kapitalista egységesüléssel szembeállítható alternatív integrációs modellt kínáljon. Ám az 1960-as évekbeli – belső kohézió növelésére sarkalló – mozgatórugók között az EGK mellett jelentősnek tartja a kínai szakítást is. Fontos állítása továbbá, hogy a szovjet integrációs törekvések nemhogy nem feneklettek meg az általánosan „brezsnyevi pangásként” elkönyvelt 1970-es években, hanem ha kevésbé direkt módon is, de előrehaladtak, illetve új ösztönzést nyertek – sőt, még az 1980-as évek második felében is érvényesültek. Olyannyira, hogy azt általános keretfeltételként a magyar vezetés is kénytelen volt elfogadni, a jobb a Kelet centrumában fejlődni, mint a Nyugat perifériájaként elv mentén. Kalmár Melinda azt is aláhúzza, és a magyar–szovjet viszonyt tárgyaló fejezetnél erőteljesebben hangsúlyozza, hogy gazdasági téren a felszínen lojálisnak mutakozó kádári vezetés kifejezetten konfliktusos viszonyt vállalt fel a Szovjetunióval szemben.

A második fejezet, azaz a szovjet blokk országaival való kapcsolatok bemutatása számos közös tanulságot tartogat, de kezdjük a különbségekkel. Egyrészt dicséretes a szerkesztők törekvése, hogy Bulgáriát sem hagyták ki a sorból (Albánia mellett, úgy látszik, már nem találtak érveket), ugyanakkor a Penka Pejkovszka által jegyzett tanulmányból mindenekelőtt azt szűrhetjük le, hogy az alapvetően konfliktusmentes „összezártság” fő oka a távolság és az intenzív kapcsolatok hiánya volt. Jugoszlávia (Vukman Péter feldolgozásában) pedig azért sajtáságos, mert a második világháború után nagyjából két évtizedig kifejezetten ellenséges, majd buktatókkal rendeződő viszony nem a kétoldalú kapcsolatokból következett, hanem a szovjet–jugoszláv konfliktusból.

Más szempontból viszont a magyar–jugoszláv közös történelem jól összevethető a többi összefoglalóval. Egyrészt a magyar–jugoszláv viszonyoknak is kitapinthatjuk egy csomópontját, amely a két ország kapcsolatainak meghatározó momentuma volt a négy évtized során. Ez 1956, a forradalom előtt enyhülő kétolda-

lú kapcsolatokkal (Gerő Ernő és Kádár János október 23. előtt egy nappal tért vissza Belgrádból), az egyetlen olyan szocialista berendezkedésű állammal, amely nem ellenségesen viszonyult a magyarországi folyamatokhoz, majd ennek nyomán a követségre befogadott Nagy Imre és társai körül kialakuló diplomáciai konfliktussal. Még egy olyan reláció akad, ahol 1956 tekinthető a kétoldalú kapcsolatok fókuszpontjának, Lengyelország, amelynek példája ösztönözte a magyar forradalom evolúcióját, majd az eltérő végkifejlet következtében évekig konfliktusos viszony alakult ki a megtorlást levezénylő kádári és a társadalom nyomása alatt álló gomulukai vezetés között, míg a pártállami páternoszter 1963 körül egy szintre nem ért. A magyar–csehszlovák viszony meghatározó momentuma a szovjet blokk történelmének másik kulcseménye, 1968. Az azt megelőző években közös, sőt összefonódó reformösvényen haladó két kommunista vezetés útja elvált: a Bencsik Péter–Mitrovits Miklós szerzőpáros végigköveti az eltávolodás állomásait, s bemutatja Kádár dilemmáit, küzdelmeit a Varsói Szerződésen belül, ahol a Dubčekhez és a prágai tavaszhoz való viszony kérdésében egyedül maradt. Román (Stefano Bottoni) és NDK (Slachta Krisztina) relációban ugyanakkor – ha egy évszámot kell meghatároznunk – 1989-et, a rendszerváltás hónapjait kell kiemelnünk, hiszen ez esetben már a tárgyalásos átmenet útjára lépő, a politikai átalakulást felvállaló magyar vezetés került élesen szembe a reformokat és nyitást mereven elutasító ottani állampártokkal.

A másik, több tanulmányban felbukkanó téma a magyar kisebbségek ügye, amely bár a magyar nyilvánosságban sokáig alig, majd korlátozottan jelenhetett csak meg, a magyar–román viszonyt alapjaiban határozta meg, ám a magyar–csehszlovák viszonyban is éreztette hatását. Utóbbi relációban a legélesebb konfliktusok (Beneš-dekrétumok, lakosságcsere) még az egy-pártrendszer kialakítása előtt jelentkeztek. Ezzel szemben a magyar–jugoszláv relációban a kisebbségpolitikát sikerült harmonizálni, s leginkább ebben az irányban működött a nemzetiségek MSZMP által propagált „hídszerepe”.

Egy-egy viszony sajátos karakterére engednek következtetni olyan kérdések, amelyek a kétoldalú kapcsolat egészén végigvo-

nulnak. A magyar–román relációban – mint láttuk – ez a magyar kisebbség ügye. A magyar–csehszlovák viszony korszakon átívelő kérdése a dunai vízlépcső, amely az 1950-es évek elejétől a rendszerváltás utáni évekig tematizálta nemcsak a két állam kapcsolatát, de az 1980-as években a magyar ellenzék szerveződését is serkentette. Az NDK-ról szóló részben pedig – a szerző korábbi kutatásait is tükrözve – feltűnően sok szó esik az állambiztonsági együttműködésről.

Az egyes relációk bemutatásában a párt és állam szintje mellett nem jut egyenlő szerephez a társadalom. Ahol utóbbi leginkább érezhető, az az NDK-ról szóló fejezet, amelyben Slachta Krisztina bemutatja a kitelepítéseket és annak következményeit, a Balaton mellett találkozó kelet- és nyugatnémeteket, valamint az NDK-ban dolgozó magyar vendégmunkásokat is. Ehhez közelítő mélységben elsősorban a Mitrovits Miklós által kidolgozott magyar–lengyel viszony kapcsán jelenik meg a társadalom szintje, így az 1956 melletti szimpátiamegnyilvánulások, a lengyel piacozás, és mint egyedi jelenség e kapcsolattörténetek körében, az 1970-es évek végétől a lengyel és magyar ellenzék – azaz a nem hivatalos szint – politikai kapcsolatai és kölcsönhatásai. A kulturális kapcsolatok kérdései sem egyenletesen jelennek meg. Nagyobb hangsúlyt kapnak – érthetően – lengyel relációban, míg román vagy csehszlovák téren elsősorban ott (*Erdély története* című munka; Csoóri–Duray-ügy), ahol ez a kisebbségben élő magyarok ügyéhez kapcsolódott, és konfliktust okozott.

Amit e második fejezet talán nem tudott felvállalni, az az, hogy mindezt olyan keretben lássuk, ami rámutat a közös és az eltérő vonásokra, valamint arra, hogy a szovjet blokk egyes országai között olyan jelentős érdekütközések, konfliktusok álltak fenn, illetve álltak elő a négy évtized során, ami komoly belső törésvonalakat rajzolt ki.

A nyugat-európai államokkal fenntartott kapcsolatokat bemutató harmadik fejezet legtöbb tanulmányában közös vonás a kulturális kapcsolatokra való érzékenység. Ez kifejezetten indokolt a magyar–francia viszonylatban, ahol a szerző, Kecskés Gusztáv aláhúzza, hogy a szerény gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok (amelyekhez képest meglepő a rendszerváltás utá-

ni francia tőkebeáramlás mértéke) és Párizsnak a régió iránti (Londonra is jellemző) érdektelensége ellenére a francia kultúrának komoly presztízse volt nálunk. Tegyük hozzá, nemcsak az értelmiség körében, amelynek tagjai fontosnak tartották a naprakész tájékozottságot a párizsi színházi és irodalmi élet jelenségei kapcsán, de a tömegkultúra szintjén is: lásd például a francia filmek forgalmazási adatait és a francia színészek jelenlétét a magyar képes lapokban. Ezzel szemben a brit, illetve a nyugatnémet eset (Magyarics Tamás, illetve Andreas Schmidt-Schweitzer feldolgozásában) inkább a kulturális fellazítás és az az elleni védekezés momentumát emeli ki: elsősorban a magyar–brit rész foglalkozik azzal a kérdéssel, az úgynevezett „ideológiai fellazítással”, amely az amerikai viszonylatban is óvatosságot diktált a magyar nyitásban. Az NSZK kapcsán kap figyelmet a nyugati fél kulturális jelenlétének visszafogása (közte a kései, csak Helsinki után megszülető kulturális egyezmény, a nyugatnémet kulturális intézet ügyének halogatása, a nyugatnémet kultúra nagy eseményei nyilvánosságának korlátozása), ugyanakkor másik oldalról említhető lett volna, hogy főleg 1975 után a magyar fél hatékonyan használta ki a nyugatnémet állam föderális jellegét és biztosította a magyar kulturális jelenlétét tartományi szinten.

Természetesen mindegyik tanulmány bemutatja a magyar 1956-ot és következményeit a kétoldalú viszonyra. Szintén közös vonás, hogy több helyen megjelenik – egymásra is reagálva – bizonyos Ostpolitik, ami a Kádár-rendszer 1956 utáni hatalmi konszolidációjára is reflektálva, de természetesen elsősorban a Szovjetunióra fókuszálva szélesíti a párbeszéd lehetőségét. A nem állami kapcsolatok – elsősorban a keleti és nyugati kommunista pártok és szimpatizánsaik közötti együttműködés – viszont inkább csak az 1950-es évekre vonatkozóan kap jelentőséget. A baráti társaságok szerepét e tekintetben csak a francia tanulmány említi, míg a mozgalom későbbi vitáit, az eurokommunizmus kihívását az olasz példán keresztül ismerheti meg az olvasó. A baloldal másik áramlatával, a szociáldemokráciákkal a kádári vezetés által kialakított „speciális” kapcsolatra csak a francia fejezet utal explicit módon, az osztrák, illetve német példa inkább a szociáldemokrata kormányokkal kialakított jó viszonyt mutatja

be. Itt említhető, hogy gördülékeny párbeszédet nem csupán a baloldali vezetésű nyugati államokkal sikerült kialakítani, erre utal a Giscard d'Estaing- és a Thatcher-adminisztráció példája.

Szintén közös a tanulmányokban az a kötet egészéből következő szemlélet, hogy a kétoldalú kapcsolatok magyarázatánál – az első fejezet tanulmányaival ellentétben, illetve azokra támaszkodva – nem mélyednek el a világpolitikai háttér ismertetésében, így 1956 és Szuezi, vagy 1967 és az NSZK-hoz való közeledés vagy a stand by détente évei alatt a párbeszéd fenntartása kapcsán a bilaterális vonatkozásokra koncentrálnak.

Mivel brit, illetve francia vonatkozásban csekélyebb jelentősége volt, a gazdasági kapcsolatok alakulását elsősorban a nyugatnémet fejezet elemzi. Talán szükségtelen is a kétoldalú kereskedelem márkában kifejezett össz volumenét ilyen részletesen nyomon követni, az olvasót sokkal inkább eligazítják azok a megállapítások, amelyek a külkereskedelmi forgalomban képviselt részesedést mutatják be, illetve azt, hogy az NSZK hogyan vált az 1970-es évek elejére Magyarország harmadik, az évtized végére a Szovjetunió után második kereskedelmi partnerévé, s milyen, Magyarország számára hátrányos aránytalanságok állandósultak.

Két tanulmányon érződik a diplomáciai folyamatok iránti vonzalom. A Gecsényi Lajos által írt osztrák fejezet időnként az egyes tárgyalások légkörét is igyekszik átadni, s olyan finomságokat tudhatunk meg belőle, mint hogy Bruno Kreisky 1973-as – a Helsinkéhez vezető út fontos pillanatában tett – budapesti látogatása során nem jött létre a Kádár Jánossal szorgalmazott találkozó, mert Kádár csak a pártszékházban lett volna hajlandó fogadni Kreiskyt. Ez a szívélyesnek elkönyvelt Kádár–Kreisky-viszony képét érdekes adalékkal árnyalja. Az Andreides Gábor által írt olasz rész pedig – a többi tanulmánnyal ellentétben – nagy jelentőséget tulajdonít a magyar (nagy)követeknek, így a kapcsolatok bemutatásánál is gyakran követről követre halad előre. A Fejérdy András által jegyzett, Vatikánról szóló fejezet pedig arról győzi meg az olvasót, hogy a vatikáni viszony elválaszthatatlan a magyar egyházpolitika alakulásától.

A negyedik, az Európán kívüli világgal foglalkozó fejezet vélhetően okozott némi fejtörést a szerkesztőknek. Vámos Péter Kínát tárgyaló tanulmányának ugyanúgy helye lett volna a szocialista világról szóló részben, amely a szovjet–kínai viszony általi meghatározottság, ellenséges és közeledési szakaszok alapján jól párba is állítható a jugoszláv viszony dinamikájával. Sajátos, hogy Mao halála után a két reformország párbeszédének kibontakozása ellenére az olyan piaci nyitást elvető, de fejlettebb iparú országoknak, mint az NDK vagy Csehszlovákia gazdasági téren több kereskedelmi lehetőségük adódott Kínában, mint Magyarországnak. A szovjet blokk Kína-politikáját összehangoló Interkit-találkozók fémjelezte sűrű külpolitikai egyeztetések világa pedig jól szemlélteti a Kalmár Melinda által leírt integrációs folyamatokat. Wintermantel Péter magyar–japán viszonyt bemutató tanulmánya pedig akár a nyugat-európai, kapitalista részbe is beilleszthető lett volna, mert a magyar–nyugatnémet viszonyral köti össze az erős gazdaságtörténeti oldala, ami arra mutat rá, hogy számos más nyugati országhoz hasonlóan az amerikai befolyási övezetbe tartozó, technikailag a világ élvonalába kerülő Japán elsősorban a technológiatranszferek szempontjából volt fontos a magyar külpolitika számára. Nem is eredménytelenül: az 1985-ös szigorításig itt volt esély megkerülni a Nyugaton szigorúbban kezelt COCOM-listákat; és az 1980-as években Japán egyre fontosabbá vált hitelezőként is. A gazdasági kapcsolatok érdekessége, hogy a polifoam szavunk egy japán–magyar vegyesvállalat nevéből köznevesült.

Abban ugyanakkor egyet kell értenünk a szerkesztőkkel, hogy a harmadik világról, avagy a tanulmányban Globális Délként, antiimperialista világgként is említett nagyon heterogén országcsopotról, valamint az arab világról és Izraelról írt fejezetek önmagukban nem tettek volna ki a többihez hasonló súlyú egységet. Előbbi esetben érthető volt Apor Péter feldolgozása, miszerint nem főbb országonként – amelyekbe a szocialista útra tért Vietnám és Kuba ugyanúgy beletartozott, mint a regionális hatalomnak számító India vagy Egyiptom, vagy a fekete-afrikai térségből általában a legtöbb figyelmet kapó Ghána –, hanem tematikusan közelített témájához. Ez egyúttal azzal járt, hogy

egyres országok (például az Allende-rezsim és az ellene szervezett véres puccs révén hidegháborús konfliktusgóccá váló Chile, vagy az el nem kötelezettek egyik motorja, Indonézia) kevés figyelmet kaptak, sőt esetenként önállóan semennyit. Érdekes megközelítése Apornak, hogy egy-egy térség, illetve téma (például a gyarmati elnyomás) kapcsán rámutat a sajtó és az irodalom, avagy a hazai és nemzetközi nyilvánosság szerepére ezen országcsoport kapcsán. A Globális Dél, illetve a szocialista globalizáció témáját az utóbbi évtizedben a történettudomány is felfedezte, de egyben hajlamos fel is nagyítani e kapcsolatok jelentőségét,² amelynek mértékét, korlátait és ellentmondásait Apor Péter reálisan láttatja. A J. Nagy László által írt közel-keleti összegzés ezzel szemben – bár az arab országokhoz fűződő, elsősorban Egyiptom esetében hagyományokkal rendelkező és többrétegű magyar viszony az arab–izraeli konfliktustól, és abban a szovjet pozíciótól elválaszthatatlan – az egyes relációkra külön-külön kitér, s igyekszik aláhúzni azok egyedi vonásait.

A kötet nagyszabású, jól átgondolt, átfogó képet kínáló vállalkozás, amelyen érződik a szerkesztettség, a közös szemléletre törekvés. Kiváló, egyben logikus döntés volt a nemzetközi folyamatokat egy nagyobb fejezetben, bevezetőként elválasztani a bilaterális relációk tárgyalásától, így megóvva a szerzőket attól, hogy e nélkülözhetetlen háttérrel minden egyes fejezetben újra és újra elmagyarázzák. Ezzel egyúttal megteremtették annak a lehetőségét is, hogy ne klasszikus diplomácia- vagy külpolitikátörténetet írjanak, hanem a gazdaság, a kultúra és a társadalmak mozgásait is elemezhessek. Még akkor is, ha ennek jelentősége, nagyságrendje érdemben különbözött, hiszen egy magyar–osztrák határ menti kulturális és sportrendezvény egy napja önmagában százszor annyi embert mozgat meg, mint a magyar–japán turizmus egy éve, ahogy a három évtized szinte bármelyik évében több francia vagy olasz film került a magyar mozikba, mint

² Lásd Tomka Béla recenzióját a *Múltunk* legutóbbi számában: TOMKA Béla: Alternatív vagy korlátozott globalizáció? A szocialista rendszerek nemzetközi kapcsolatainak új értelmezéseiről. *Múltunk*, 2023/1. 220–236.

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.9>

afrikai a négy évtized alatt összesen. Ugyanakkor az egyedi vonások, a forrásbázis sajátosságai, a kétoldalú viszonyok jellegzetességei miatt nem is lett volna érdemes – például a szerkezetet, a vizsgálandó kérdések körét, a belső tagolást illetően – teljesen uniformizálni a kötetet.

Takács Róbert